

סיורים וטיולים ב'בית המדרש למורות מזרחי' (לימים 'מכללת אפרתה') בתקופת המנדט*

יוסי שפנייר

"וכשם שהארמה משמשת יסוד לתחית העם,
כן הכרת הארץ יסוד לתחיית רוח העם"
(בנבנישתי ובנבנשתי, פנס הקסם, עמ' 14)

מבוא

כבר בשנות העשרים של המאה ה-20 הייתה מודעות רבה לערכו של הסיור ולצורך לצאת מחוץ לכותלי הכיתה כדי ללמוד, והיא בלטה גם במוסדות חינוך ציוניים ולאומיים. לדוגמה, המורה לתנ"ך חיים בוגרשוב (בוגר) (1876-1963) – ממייסדי הגימנסיה הרצליה, ממוריה הראשונים ומנהלה לסירוגין (בשנים 1906-1952), מהבולטים באנשי החינוך בראשית המאה ה-20 – ציין את חשיבות הקשר של הארץ לתנ"ך: "התנ"ך והספרות המקורית האמיתית שלנו זהו מעין החיים, שממנו נשאב תורה ודעת מולדת [...] התנ"ך הוא הביאור היפה ביותר למפת ארץ ישראל, וארץ ישראל היא האילוסטרציה הנהדרת ביותר לתנ"ך"¹. תופעה זו החלה כבר במאה ה-19 עם חוקרי ארץ הקודש הראשונים – שהיו רובם נוצרים ומיעוטם יהודים – אשר מילאו

* אני מבקש להודות לפרופ' ישראל רוזנסון ולד"ר מיכל בן יעקב, עמייתי להוראה ב'מכללת אפרתה', על הערותיהם המועילות, וכן לפרופ' יובל דרור על ערכונים ועל הערות חשובות לגיבוש מאמר זה. נוסף על כך, אני מבקש להודות לגב' מרים בלום, רכות טיולים לשעבר במכללה, שממנה למדתי ואת דרכה אני ממשיך זה שני עשורים. להתפתחות שם המכללה ראו הערה 3.

1. בוגרשוב, ידיעת ארץ ישראל. על פועלו המבורך בעניין הסיורים ראו גם רז, הגימנסיה, עמ' 223-265. בתחילת הדרך רואים שינוי כללי ביחס לטבע ולהוראה כללית מחוץ לבית הספר; השינוי בא לידי ביטוי לקראת סוף מלחמת העולם הראשונה (אלבויס-דרור, החינוך העברי א, עמ' 364-365): "עניין הסיורים מתפתח בבתי הספר כחלק מחיפוש זהות תוך יצירת תרבות חדשה כנגד הזהות הגלותית" (שם, עמ' 389). עוד יסודות מוקדמים אפשר לראות בימי עולי העלייה השנייה, שהשפיעו כנראה מתרבותם ומאופי חייהם על תלמידים ועל מתכשרים להוראה. ראו אלבויס-דרור, החינוך העברי ב, עמ' 346. הסתכלות זו באה לידי ביטוי בפרק העוסק בסיורים אצל דרור, כלים שלובים, עמ' 63-76. היציאה לשדה הייתה חלק מתחילת גיבוש מתורות לימוד מולדת וגאוגרפיה מתוך הסתכלות חווייתית. ראו בר-גל, מולדת וגיאוגרפיה, עמ' 39; בר-גל, הסיור הגיאוגרפי. על דרך התגבשות הטיול במערכת החינוך ראו בן ישראל, רעיון הטיול; על התגבשות הטיול כחלק מהפרוגייה הטבעית לשלביה השונים ראו גרטל, דרך הטבע.

תפקיד בהתפתחות ענף ידיעת הארץ.² קשר זה לארץ ולתנ"ך בא לידי ביטוי מובהק בסיוור. גם מורים למקצועות הטבע, להיסטוריה ולגאוגרפיה ראו חשיבות רבה ביציאה לסיוורים כדי להדגים פרקי הוראה בשדה.

בתקופה ההיא, בשנות העשרים של המאה ה-20, שנותיו הראשונות של המוסד להכשרת מורות 'בית המדרש למורות מזרחי' בירושלים³ – לימים 'מכללת אפרתה' – נערכו בו סיוורים בתדירויות משתנות, ואפשר ללמוד עליהם מיומנים ומתמונות ששרדו.⁴ בשנות העשרים (והשלשים) של המאה ה-20, עת עשה בית המדרש את צעדיו הראשונים, החלו לצוץ במסגרות החינוכיות הציוניות גאוגרפים, אנשי טבע וידיעת הארץ ו'משוגעים לדבר' שראו צורך בהכרת הארץ ליושבים בה. נזכיר אחדים מהם בסדר כרונולוגי: איש הטבע יהושע מרגולין (1877–1947); הסייר ואיש ידיעת הארץ, איש הטבע והשדה, מייסד 'אגודת המשוטטים' פנחס כהן (1887–1956); איש ידיעת הארץ, הגאוגרף אברהם יעקב ברוור (1884–1975); יוסף ברסלבי (1896–1972); הגאוגרף והסייר נתן שלם (1897–1959); המחנך והמדריך, איש ידיעת הארץ דוד בנבנישתי (1897–1993); הסייר, החוקר ואיש הנוף זאב וילנאי (1900–1988); המחנך והגאוגרף מנחם זהרוני (1912–1979), ועוד מחנכים מוכרים וידועים פחות.⁵

במאמר העוסק בסמינר לבנות חשוב לציין כי חלקן של הנשים באותם 'משוגעים לדבר' היה קטן, וחלקן של מורות שהובילו סיוורים בעת ההיא היה מצומצם. הוצאת תלמידות סמינר לסיוורים הייתה חלק משינוי חברתי ושינוי מסגרות חינוכיות שהתרחש בימי העליות הראשונות. שינוי זה היה חלק מתהליך עיצוב אישה חדשה בחברה חדשה – גישה שלא הכול הסכימו עמה.⁶

עניין זה של חינוך חדש בירושלים לנערות החל במחצית השנייה של המאה ה-19 עקב שינויים גאופוליטיים שהביאו לעלייה יהודית גדולה. בעולים היו בעלי דעות

2. על כך ראו בן אריבן אריה, ארץ בראי עברה. בעניין זה גם עסק בן יוסף, ידיעת הארץ, בעבודת מחקר על התפתחות ידיעת הארץ על ענפיה.
3. התפתחות המכללה מראשית דרכה היא מעניינת ביותר, אך לא נעסוק בה כאן; נציין רק שעד שנת 1954 היו שני בתי מדרש למורים ששמו 'מזרחי', האחד למורים והאחר למורות, והקשר ביניהם היה חלקי. לאחר החלת חוק חינוך ממלכתי בשנת תשי"ג (1953) הוחלף השם 'בית המדרש למורות מזרחי' ב'בית מדרש למורות וגננות אפרתה', ובעקבות תהליך האקדמיזציה בשנות השמונים שונה שם המוסד ל'מכללת אפרתה'. בסקירה זו נשתמש במונח שהיה מקובל בתקופת המנדט, 'בית מדרש למורות מזרחי', או בשם הבלתי פורמלי 'סמינר מזרחי לבנות'. הערת העורכים: ראו מאמרה של מיכל בן יעקב בקובץ זה.
4. המידע על סיוורי הסמינר הם מתוך 'ספר הזכרונות' (ניסן תרפ"ד–תרצ"ו) ו'ספר הספירות' (חורף תרפ"ז–חורף תרצ"ו). ספרים אלה הם מעין יומנים שנכתבו בהם מידע על הסמינר, שממנו אנו יכולים להציץ וללמוד מעט על הנעשה בתחום זה. עיקרי הדברים שנדגיש הם מ'ספר הזכרונות', והשלמותיהם מ'ספר הספירות'. כמו כן אפשר ללמוד על סיוורים מתוך אלבום התמונות של הסמינר, שדוגמאות ממנו הובאו בנספח ב. מקורות אלו מצויים בארכיון מכללת אפרתה (אמ"א), והם שימשו בסיס מידע חשוב לגיבוש רשימה זו.
5. להרחבה בעניין זה ראו שפנייר, הסיור המקראי, והרחבה לרשימה זו ראו אצל שפנייר, ארץ ישראל.
6. העניין רחב; ראו למשל רוזנברג-פרידמן, נשים ומגדר, עמ' 106–114, ששם היא מציינת את הדרך של 'מזרחי' במעורבותו בהקמת מוסדות חינוך פורצי דרך בחינוך הציוני-רדי.

חינוכיות מגוונות, והם תרמו להתפתחות מוסדות חינוך לבנות שהיו בהם יסודות של לימודי חינוך דתי ונוספו עליהם גם לימודים כלליים. גישה חדשנית כזו היה אפשר לראות בראשית המאה ה-20 למשל בבית הספר אוולינה דה-רוטשילד, שבו שובצו לתלמידות שיעורי התעמלות וטיולים, כפי שהראתה שילה.⁷ גם בן יעקב עסקה בתחום מעמד הבנות וחינוכן מתוך בחינת הנעשה בתנועת 'המזרחי', ומסקירתה עולה, כפי שציינה שילה, שההתפתחות הרבה בסוף המאה ה-19 עם השפעות אירופאיות תרמו להנחלת חינוך כללי בכלל ולבנות בפרט, ובו גם הגישה ללימוד מחוץ לכיתה ולסיוורים.⁸ עוד היבט של מגמת השינוי שהתרחש אפשר לראות עם ייסוד האולפנה הראשונה, בראשית שנות הארבעים של המאה ה-20, כפי שמראה רוזנברג-פרידמן, ובו בא לידי ביטוי המאבק לשינוי מעמד האישה בהיבט החינוכי, בשילוב לימודים שלא היו מקובלים עד כה לבנות.⁹

הוצאת תלמידים לסיוורים באופן ממוסד הייתה חידוש כללי, במיוחד במוסדות לבנות דתיות, והדמויות הראשונות שהובילו את השינוי היו בעיקר גברים. פועלם חלחל לבתי המדרש להכשרת מורים ומורות בימים ההם, והדים לכך אפשר לראות בדברים שנזכיר להלן. תהליך זה, שבמהלכו יצאו תלמידות רבות לשדה לצורך לימוד, הביא בסופו של דבר למערכת סיוורים מובנית כמסגרת הכשרה להוראה, והוא ייבחן לקמן.

טיולי הסמינר כחלק מהמפעל הציוני¹⁰

אין ספק שסיוורי בית המדרש למורות שאנו עוסקים בהם כאן, היו חלק חשוב מהתפתחות היחס לארץ ישראל, לאדמתה ולנופיה, כפי שהוא בא לידי ביטוי בימי העליות הראשונות ובראשית המאה ה-20.¹¹ זה היה חלק מהאתוס הציוני שהתגבש בתקופה היא, והוא בא לידי ביטוי במישורים אחדים. נפרט כמה התייחסויות לארץ ישראל בהדגשת החלק של הסיוורים בתהליך הנזכר:

7. שילה, חינוך נערות, עמ' 229-234, 238 והערה 63 שם. במחקרה על בית הספר מצאה וייס שהפעילות הקשורה לאגודת הצופות הבריטיות שהייתה בו הייתה כרוכה גם בטיולים (וייס, אוולינה דה רוטשילד, עמ' 371). לקשר שבין הפעילות הספורטיבית ובין הסיוור במערכת החינוך בעבר ראו בן ישראל, הטיוול, עמ' 269-282.
8. בן יעקב, חינוך ציוני-דתי, עמ' 65-74.
9. רוזנברג-פרידמן, האולפנה הראשונה, עמ' 69-90. על ההתלבטויות לאורך השנים בהתגבשות החינוך הדתי לבנות ראו גם גרוס, החינוך הממ"ד, עמ' 33-48.
10. עניין זה הוא מקיף ורחב, ויש בדעתי לעסוק בכך בעתיד. בשלב זה נציין מקורות אחדים שמהם עולה העניין על שלל היבטיו בנוגע לדמויות שהזכרנו במבוא, ומעט היבטים מדבריהם של מורים ראשונים, כדי להראות שאמנם התהליך שנעשה בסמינר מזרחי היה חלק מתהליך כלל-ארצי ומשאיפה לאומית.
11. על היבטי הסיוור בהכשרת מורים ראו שפנייר, הסיוור והטיוול. מעט נשים היו מעורבות בשינוי; נזכיר את הלני ברט שהגיעה מגרמניה, הייתה מורה בסמינר בראשית דרכו והוציאה תלמידות מחוץ לכותלי בית הספר לצורך לימוד. על כך ראו בן יעקב, חינוך ציוני-דתי, עמ' 78-79. כמו כן ראו בנספח א את הסיוורים הרבים שהצטרפה אליהם ברט במסגרת סיוורי הסמינר בשנים תרפ"ח-תרפ"ט.

1. היחס לארץ ישראל, לאדמתה ולגבולותיה – היחס לארץ ישראל בעיני המנהיגים, בא לידי ביטוי בכמה אופנים. מקצתם ראו את ארץ ישראל השלמה כחלק מן ההגשמה הציונית.¹² הרצון לגאול קרקעות וראיית עניין זה כחלק מייחוד ארץ ישראל הם ללא ספק סממנים של התפתחות היחס לארץ ישראל והאתוס הציוני.¹³

2. התפתחות מערכת החינוך – התפתחות מערכת זו היא בכואה של התפתחות החברה בארץ ישראל, שנהוג לחלקה לשלושה פרקי זמן: ימי העלייה הראשונה (1882-1904), שבה הונחו היסודות למערכת החינוך; התקופה השנייה (1918-1948) כוללת את פרק הזמן שלאחר מלחמת העולם הראשונה וימי המנדט הבריטי, והתאפיינה בקליטת עלייה, בהקמת מוסדות להשכלה גבוהה ובהתגבשות תנועות ההתיישבות. לדעת בר-גל, תקופה זו היא התקופה שבה התפתחו הוראת הגאוגרפיה וידיעת הארץ בשילוב טיולים.¹⁴ "צריך לחוות את הארץ כמולדת באופן שכלתני וריגושי כחלק מפיתוח אישיותו של התלמיד [...] שורשיות שנקנת בעזרת טיולים ולימוד נושאי טבע, ישוב והיסטוריה של הארץ".¹⁵ והוא הוסיף: "המולדת הפכה בתקופת המנדט לא רק למקצוע לימודי, אלא גם לאידיאולוגיה חינוכית רחבת ממדים, זו השתמשה בגיאוגרפיה של ארץ ישראל כאמצעי להגשמת יעדים חינוכיים, רעיון זה שהחל מתגבש עוד בימי העלייה הראשונה והשנייה זכה לפריחה ולהגשמה מלאה בתקופת המנדט".¹⁶

הפרק השלישי הוא מהקמת מדינת ישראל, שאחריה חלו שינויים גדולים במערכת החינוך ובעיקר קמה ריבונות המדגישה כל מיני מגמות ריכוז, עלייה רבה – עם כל המשמעות החינוכית – שגם מערכת הטיולים עברה בה שינוי משמעותי. במחקריו של דרור, המתמקדים בהתפתחות מערכת החינוך בתקופה זו, הוא הדגיש שמעבר לחלוקה שצוינה לעיל יש לראות את התפתחות תכנית הלימודים וההסכמה בין הזרמים השונים (המזרחי, העובדים, הכללי) על ליבה משותפת שצריכה להילמד, ובה גם לימודים המשלבים גאוגרפיה, טבע וכתבת הארץ, שהם מהנושאים שבהם

12. במנהיגים היו למשל: מנחם אוסישקין, זאב ז'בוטינסקי ומנחם בגין. אין זה המקום כמובן להיכנס לעניין רחב זה, אולם אין ספק שרוח הדברים שבהם דגלו חלחלה גם לחינוך הציוני בימים ההם. על הדמויות שהוזכרו כאן ועל יחסן לארץ ישראל השלמה ראו נאור, ארץ ישראל השלמה, עמ' 73-101. דוגמה לכך ראו אצל רוזנסון ושפנייר, ההתיישבות בהר; שפנייר ורוזנסון, חיים בצל התנ"ך.

13. בעניין גאולת הקרקעות כחלק מהיחס לאתרי עבר בארץ ישראל ראו כץ, לעצור את הדחפור, עמ' 59-69, ובעיקר עמ' 64.

14. רעיון זה פיתח איזנשטרט, החברה הישראלית, עמ' 182-185. את העניין פיתח עוד בר-גל, מולדת וגיאוגרפיה, עמ' 51-53. גרטל עסק בכך במחקרו על מסגרת הטיול הבית ספרי (גרטל, הטיול הבית ספרי) ובספרו (גרטל, דרך הטבע, עמ' 210-240).

15. בר-גל, מולדת וגיאוגרפיה, עמ' 75.

16. שם, עמ' 76, וכן בסיכום עמ' 218. את העניין מזכיר גם שגב, ימי הכלניות, עמ' 317, בסקירה על תקופת המנדט.

אנו עוסקים במחקר זה. לסיכום התהליך ציינו רשף ודרור את קווי התפתחות המסגרת הלימודית שסיורים הם חלק חשוב בה:

בצד החיוב היחסי שבמאזנה של מערכת החינוך העברי ערב הקמת המדינה יש לציין את שאיפותיו הערכיות של בית הספר בראשית תקופת המנדט שתורגמו ברובן הגדול לפעילויות חינוכיות. על אף ההבדלים בין הזרמים שאפו כולם ליצור את היהודי החדש, איש עבודת האדמה והטבע, החלויץ והגיבור המחדש את קשריו של העם לארצו כניגוד לעבר הגלותי [...] שבאה לידי ביטוי בלימודי המולדת והגיאוגרפיה וההיסטוריה הארץ ישראלית ובידיעת הארץ בטיולים קרובים ורחוקים.¹⁷

3. היווצרות מיתוסים – בראשית המאה ה-20 התפתחו מיתוסים למיניהם כחלק מגיבוש האתוס הציוני. אחד המיתוסים הוא מיתוס מצדה, מיתוס שלא נרחיב בו כאן, אך התפתחותו התגבשה עם פרסום תרגום ספרו לעברית של יוסף בן מתתיהו, 'מלחמת היהודים',¹⁸ והפיכתו לזמין יחסית, וכן עם פרסום הפואמה 'מצדה' בשנת 1927 על ידי יצחק למדן. מיתוס זה התפתח כחלק מקשר שבו ראו המתיישבים את ארץ ישראל בימים ההם.¹⁹ בעקבות התפתחות זו רבו הסיורים למצדה, אף על פי שנחשבו בעת ההיא למבצע מורכב ולעתים גם מסוכן, אך היו גם פרק משמעותי בהתפתחות הסיורים בארץ ישראל.²⁰ התפתחות זו גיבשה את היחס המיתי למדבר בכלל.²¹ עוד מיתוס שצמח בשנות העשרים של המאה ה-20 קשור לאזור אחר בארץ, והוא מיתוס תל חי.²² בשנות החמישים צמח מיתוס שלישי הקשור במקום – הפעם בגוש עציון – מיתוס מחלקת הל"ה, שעשתה דרכה אל הגוש אך לא הגיעה אליו.²³ בסיורים שהלכו והתגבשו ב'סמינר מזרחי' נוכל להבחין בהמשך בסיורים שתוכננו ויצאו לשטח – והתקשרו למיתוסים אלה.

17. רשף ודרור, החינוך העברי, עמ' 170-172. דרור סוקר שם את התהליך כפי שהראתה אלבוים-דרור, החינוך העברי ב, עמ' 35-38, ובהרחבה בעניין התגבשות תכנית הלימודים ותכנית הליכה המוסכמת בין הזרמים: דרור, כלים שלובים, עמ' 223-236.
18. בתרגום י"נ שמחוני; יצא לאור במהדורה ראשונה בשנת תרפ"ג בוורשה ולאחר מכן בהוצאה נוספת בשנת תרצ"ח-תרצ"ט בתל אביב. על התרגום ודרכו ראו אומן, יוסף בן מתתיהו, עמ' 1.
19. העיסוק במיתוס של מצדה חורג מעיסוקנו כאן מעבר לאזכור שציינו; הספרות בעניין מקיפה ורחבה, ועסק בו בהרחבה פרופ' נחמן בן יהודה. לתמצית הדברים ראו בן יהודה, גלילא, בן יהודה, מיתוס מצדה. דיון בצד ההלכתי ראו אצל פז, מצדה.
20. על הסיורים למצדה בימים ההם ראו למשל: אלון, מדבר יהודה. עוד היבט של הסיורים הראשונים למצדה כחלק מאותה אווירה ראו אצל זיו, ראשוני המפעלים. המאמר שם, העוסק בכיבוש, גם הוא מסגיר במשהו את היחס לאתר ואת חיוניותו כחלק מהרחף הציוני שהתפתח בעת ההיא.
21. זורובל, המדבר.
22. במיתוס זה אנחנו רואים את מרכיבי המיתוס כפי שמנתחת אותו שפירא, חרב היונה, עמ' 145-152: כבוד יהודי נגאל בידי צעיר שמוכן להקריב את נפשו, יישוב מבודד, מנהיג כטרומפלדור.
23. זעירא, מיתוס הל"ה; רוזנסון ושפנייר, הנצחת הל"ה.

4. זהות היסטורית כחלק מתחייה לאומית – גם בתחום הקשור במחקרים היסטוריים אנחנו רואים את התחייה הלאומית בעת ההיא. הוזהות ההיסטורית בתחום המחקר ובתחום ההוראה התפתחה גם בנוגע להוראת היסטוריה בהיבטים ציוניים מובהקים, כפי שהראה שחר.²⁴
- בעניין זה ניתן שתי דוגמאות מני רבות, ודוגמה ראשונה היא הידרשות החוקרים לנס חנוכה. באמצע המאה ה-20 החלו חוקרים תומכים בדעה שנס חנוכה והאדרתו קשורים בהזדהות החיובית של חכמי ישראל עם בית חשמונאי, תפיסה שלא הייתה מקובלת עד אז. שינוי זה צמח ללא ספק על רקע היחס החיובי לארץ, והביא גם להתעוררות סיורים לאזור.²⁵ עוד דוגמה קשורה בקריאת שמות יישובים בתקופת המנדט, שוועדת השמות של קק"ל הייתה מעורבת בה,²⁶ וכן קביעת שמות בעשור הראשון למדינה. בקריאת השמות ניכרת ההשקפה שהבנים שבים לגבולם ומתחברים לשורשים היישוביים והאתניים, וגם כאן ניכרת ההזדהות עם הארץ והקשר לעברה.²⁷ כשעברו בסיורים סמוך ליישובים הודגש מקור שמם, וכך התחזק הקשר לעבר ההיסטורי של הארץ.
5. הטיוול וערכו החינוכי – ההתפתחות בתחום הטיוול, שהיא העניין המרכזי בסקירתנו כאן, נשענת על הנאמר בסעיפים הקודמים – הטיוול נהנה מתנופת התפתחות מרשימה במהלך המחצית הראשונה של המאה ה-20.²⁸

הווי טיוולי 'סמינר מזרחי' בשנות העשרים והשלושים של המאה ה-20

סיורי הסמינר בראשית הדרך נעשו כחלק מן ההתעוררות הציונית שהייתה בו – והייתה חלק מהתעוררות ציונית כללית שהטיולים בכל מוסדות החינוך היו חלק ממנה. פעילות הסיורים בראשית דרכו של הסמינר הייתה חלק מעשייה ומחשבה ציונית רחבה. בידינו מידע רב למדי על פעילות הסיורים שיצאו במשך כ-13 שנים, מתרפ"ד עד תרצ"ז (ראו בנספח א). אלו היו שנים לא קלות ליישוב בארץ בכלל ולמוסדות החינוך

24. שחר, הוראת ההיסטוריה הלאומית, עמ' 186. בשילוב הסיורים כחלק ממשנה חינוכית היסטורית ראו בספרו, שחר, הוראת ההיסטוריה, עמ' 241-257.

25. על ענייני ניתוח המקורות הקשורים ליחס חז"ל לחשמונאים ושינוי הזרם במהלך אמצע המאה ה-20 ראו נועם, נס פך השמן; רוזנסון ושפנייר, הבניית זיכרון המכבים.

26. כץ, קביעת שמות היישובים.

27. מזור, התפיסה השבטית; כמו כן אפשר לראות כחלק מהתופעה את פרסומו של וילנאי, שמות יישובינו, ובמחקרים חדשים יותר הקשר הזה מודגש, למשל במחקרו המקיף של אליצור, שמות מקומות, עמ' 1-4 והערה 1, שבו קריאה ליתר תשומת לב בקריאת שמות ובשמירה על שמות קדומים. הדברים באים לידי ביטוי גם בקריאת שמות רחובות המראים את הקשר לעבר באותם הדגשים.

28. סיכום לכך אפשר לראות בגיבוש הערך 'טיוול בבית הספר היסודי והתיכון' באנציקלופדיה החינוכית. ראו נשר, אנציקלופדיה חינוכית, טור 459-466; בן ישראל, רעיון הטיוול.

בפרט, והקשיים העיקריים נבעו מבעיות הביטחון של היישוב בימים ההם ומבעיות כלכליות קשות של מוסדות החינוך. למרות הקשיים תפקדה הפעילות הקשורה לספורים כמעט ללא הפסקה, להוציא את שנת תר"ץ, שבה היו הספורים מועטים יותר. ספורים רבים היו רגליים, באזור הסמינר בסביבות ירושלים, אם בשל הרצון לחסוך בעלות נסיעה אם משום הרצון החינוכי, שלא הוזכר בפירושו, לראות את הסביבה הקרובה למקום הלימודים תחילה, לפני היציאה לאתרים מרוחקים יותר.²⁹ אמנם מערך הדרכים וכלי התחבורה היו ברמה נמוכה, וכל נסיעה דרשה זמן ומשאבים רבים, אך למרות זאת התקיימה מערכת ספורים יפה בירושלים ובסביבתה. את ספורי הסמינר אפשר לחלק לספורים נושאי אופי חינוכי מגוון.

א. תהלוכות שבוע ט"ו בשבט³⁰

היה מנהג במוסדות החינוך בכלל, גם הממלכתיים גם הדתיים, לסייר בשבוע של ט"ו בשבט בשכונות חדשות בירושלים ובסביבתה ולשלב בספור גם נטיעות. מכאן נבין את שילוב הספורים לשכונות קריית משה,³¹ בית הכרם, סביבות ממילא ובית וגן. אלו היו אז שכונות צעירות, והספור אליהן נעשה בנופים פתוחים. ספור מעין זה שנערך בשבוע ט"ו בשבט היה בו בוודאי מן היציאה לטבע בתקופת ראשית הלבנון והפריחה ומעין עזרה בפיתוח הסביבה בשכונה הצעירה. יש בספורים אלו גם ללמד אותנו מעט על התפתחות העיר. הספורים נערכו בסגנון של מצעד ובהשתתפות עוד מוסדות חינוך.³²

29. הספור הרגלי היה בחלקו גם חלק מאיראל של כיבוש הארץ והכרתה ברגליים, או כמו שמגדיר זאת וילנאי, הטיול, עמ' 5-7: "תורת הרגל". עניין זה עלה ביתר שאת בשנים שלפני הקמת המדינה, בימי הפלמ"ח, וראו אלמוג, הצבר, עמ' 274-283.

30. בימי העלייה השנייה נהגו לצאת לטעת עצים כחלק ממימוש כיסופי הגאולה שעליו חונכו היהודים בחוץ לארץ. היציאה לנטיעות כללה הרבה מוסדות חינוך וכונתה 'תהלוכה'. עניין הנטיעות התבסס במוסדות החינוך ואנחנו שומעים עליו מכל מיני מקורות, וראו אייזנשטיין, ואצר דינים, עמ' 137, שציין את מנהג אגודת המורים לצאת עם תלמידיהם לנטיעות בסביבות קולוניה, מוצא אצל ירושלים. בסמינר מזרחי (לבנים) החל מט"ו בשבט תרפ"א נהגו לצאת לתהלוכות ולנטיעות בשכונות ירושלים, ראו שמש, ראשית החינוך הדתי, עמ' 62. גם הראובני, טבע ונוף, עמ' 117-188, הזכיר מנהג זה באופן כללי. דרור הזכיר את אירועי ט"ו בשבט כחלק מחגי זמן ומקום שהתפתחו והתגבשו בראשית ימי מערכת החינוך גם בתל אביב, ראו דרור, כלים שלובים, עמ' 36-38. ענייני ט"ו בשבט התפתחו מאוד בימי העליות הראשונות וכללו כל מיני טקסים נוסף על הנטיעות המסורתיות, ראו אלמוג, הצבר, עמ' 95-96. סדרי ט"ו בשבט, הכוללים צעידת בתי ספר לשכונות חדשות ולאתרים אחרים וגם נטיעות, מוזכרים בכמה וכמה מקורות, וראו אחימאיר ובאר, והיו עיניך, עמ' 142, בתמונה שבה נראים תלמידי בתי ספר שונים המשתתפים בתהלוכת נטיעות. על אחד הדגלים אפשר לראות שכתוב 'תלמוד תורה מזרחי', והוא היה קשור לזרם שאנחנו עוסקים בו. גם המחנך והספור נתן שלם, שלימד בגימנסיה העברית, הזכיר תהלוכות אלו שהתקיימו בירושלים, ומדבריו עולה שצעדו גם לאזור הר הצופים. ראו בר-גל, מי שחלם, עמ' 112.

31. שכונת קריית משה נוסדה בשנת תרפ"ד (1923), והספור אליה נערך בהיותה בת שלוש שנים.

32. ראו לעניין זה לעיל, הערה 30.

ב. סיורים בסביבות ירושלים

נוסף על הסיורים לשכונות החדשות בעיר עצמה יש לנו מידע מהיומנים ומתמונות שהתקיימו סיורי יום שלם בסביבות מרוחקות יותר מהעיר, שהוכנסו אליהם גם נקודות יישוב גם אתרים היסטוריים. התלמידות סיירו לשכונות ולאתרים מצפון לעיר, לעבר כפר עברי (נווה יעקב), גבעון ונבי סמואל (מצפה); הן סיירו לאתרים ממערב לעיר, לכיוון אתר ביתר הקדומה או לאזור מוצא, קריית ענבים, עין כרם והקסטל. נערכו סיורים לאתרים מדרום לעיר, לכיוון בית לחם וברכות שלמה, סיור מסביב לחומות ולעין רוגל. סיורים מעין אלו היו לפעמים בהחלטה של בוקר, כשהיה מזג אוויר ראוי. גם ממזרח לעיר נזכרים כמה סיורים, להר הצופים, לעין פרת (פארה) בנחל פרת (קלט). לסיורים אלו, במקרים שתיעודם מפורט, אנחנו למדים שיצאו לעתים מוקדם בבוקר (בשעה שש) וחזרו בשעות הערב (לעתים לאחר שבע בערב) – הסיורים ארכו לעתים כ-12 שעות. סיורים אלו נעשו בחלקם הגדול ברגל, אם מתוך אידאל אם מאילווצים טכניים (ראו בנספח א).

ג. סיורים רחוקים מירושלים

על פי העדויות ביומני הסמינר, נראה שנערכו סיורים רבים למרחק רב יותר, של יום נסיעה: לעבר יריחו, לנחל פרת, לחברון, לנחל הירקון. בתיאור הסיור לכיוון יריחו הסיור נעשה ברכב, והחזרה מסיורים מעין אלו הייתה בשעות הערב. סיורים של כמה ימים, שכללו לינה, היו כנראה מעטים, ויצאו לכיוון מושבות יהודה באזור פתח תקווה. לא ידוע על סיורים רבים שארכו ימים אחדים כמו שהיה נהוג בסמינרים אחרים. בחופשות מלימודים יצאו תלמידי הסמינרים האחרים לאתרים בעבר הירדן או לשיט על ים המלח בשילוב לינה תחת כיפת השמים, אולם סיורים מעין אלו היו מעטים בכל מגזרי הכשרת המורים ובתי הספר. כאן, מכיוון שמדובר בסמינר דתי לבנות, היה העניין מסובך עוד יותר – ולכן כנראה לא יצאו לפועל סיורים מעין אלו.³³ טיול אחד שנמשך יומיים נערך באדר ב' תרצ"ח לכיוון לוד, עם לינה בבן שמן (ראו בנספח א).³⁴

33. על א"י ברור שהולך את סמינר מזרחי (הבנים) לכיוון מצדה ראו זיו, ראשוני המעפילים, עמ' 121-122, שם מספר המורה א"י ברור על הצורך לשהות בשבת בים הגם שהשיט תוכנן ליום חמישי ושישי, אך בגלל סערה בים המלח שובש לוח הזמנים.

34. עדים לסיורים בשנות העשרים שתקיימו בתיכון בגימנסיה הרצליה אפשר לראות אצל בן יהודה, הגימנסיה הרצליה, עמ' 320. רשמים מסיור בים המלח בשנת תרפ"ה ראו שם, טור 321-326. עגנון, אסתרליין יקירת, עמ' 42-43, הצטרף לסיור למצדה עם סמינר בית הכרם. על סיורים שנמשכו כמה ימים לעבר ים המלח ומצדה והשתתפו בהם גם סמינרים למורים, בעיקר בית המדרש למורים העברי (סמינר בית הכרם), ראו זיו, ראשוני המעפילים, עמ' 144-155 והערה 10 שם.

ד. סיוורים למקומות יישוב חדשים³⁵

נראה שהייתה מודעות רבה להתיישבות הראשונים בכל מיני אזורים ביהודה. דגש לא קטן הושם בסיוורים שביקרו בנקודות יישוב שעלו לקרקע בשנים ההן. סיוורים רגליים ליישובים קרובים, כמו הכפר העברי נווה יעקב, עטרות וקריית ענבים נעשו כמעט בכל שנה. סיוורים ליישובים מרוחקים יותר בשפלת יהודה, כגון רעננה, כפר סבא, מגדיאל ורמתיים נעשו בשילוב סיור פדגוגי באזור תל אביב (ראו בנספח א על הסיור ב"ז באייר תרצ"א). רוב המושבות והיישובים החדשים היו צעירים, בני שנים יחידות. בהתחשב בכך שקרוב לוודאי לא ראו אותם בעין בגלל התקשורת הבלתי מפותחת בימים ההם, הייתה חשיבות רבה לבקר במקומות אלו כדי לחוש את ההתפתחות היישובית. אלמוג מציג את עניין הסיוורים למקומות יישוב כעניין רחב יותר, הקשור באידאולוגיה עמוקה של ראשית ההתיישבות והחינוך האידאולוגי הציוני בארץ ישראל.³⁶

ה. ערכים חינוכיים בטיול

כפי שהזכרנו, במקורות שיש בידינו כמעט שאין התייחסות לתוכן העיוני שהועבר בסיוורים. עם זאת, אפשר לשער שחלק מענייני התוכן הוצגו על פי אזור הסיור ואתריו. בשני סיוורים נזכרים עניינים שבתוכן: בטיול שנערך לכיוון קריית ענבים (י"ז באייר תרפ"ז, נספח א) – בסוף הסיור התיישבו לנוח והוציאו את השאלות מתיבת השאלות ודנו בהן. אין לנו מושג אילו שאלות עלו במקום, אך עצם הבאת עניינים הקשורים בלימוד עיוני לסיוורים הוא מעניין בהחלט ומעיד גם על פעולות הכנה לסיור. בסיוור אחר לנחל פרת (א' באדר א' תרפ"ט, נספח א), לאחר הליכה מפרכת עד למעיין, ישבו בשעת מנוחה ודנו בעניין ארגון הסדרות נוער דתי. האם רק בכך עסקו בסיוור? לדעתנו לא, אולם לכל הפחות לדעת כותב היומן היו שני ענייני תוכן אלה שהוזכרו חשובים לציון; ואולי יפה שענייני חינוך חשובים נידונו בחיק הטבע ומחוץ לאווירת הלימודים הפורמלית של הסמינר.

ו. ביטחון וביטחנות בטיולים

נראה שענייני ביטחון וביטחנות בטיולים לא היו סדורים כפי שהם כיום, כאשר אישור ביטחוני נדרש לפחות שבועיים לפני היציאה לסיור. רמז ליציאה חפוזה ללא תכנון מוקדם ותיאום ביטחוני משתקף מסיור לעין רוגל בכ"ט באדר א' תרפ"ז (נספח א).

35. בשנת תרפ"ט ובשנת תר"ץ עברו כמה סיוורים לביקור יישובים עבריים בגלל בעיות ביטחון, וכך מציין גם בר-גל, מי שחלם, עמ' 84.

36. אלמוג, הצבר, עמ' 263-264, משתמש בביטויים מגוונים הבאים לדעתו להביע אידאליזם של יציאה מהעיר למרחב ביטויים, כמו 'מעבר מהשכלה למעשיות', 'מחוויה שכלית לחוויה רגשית', 'מפסיביות לאקטיביות', 'מעולם אוניברסלי רב-לשוני תרבותי לעולם ציוני טהור סגור'.

"ביום שמש חורפית וחמימה הוחלט לצאת לסויר". ברוב הסיורים אין הידרשות לעניין הביטחון, הגם שהשנים שאנו עוסקים בהן היו שנות מתח ומאורעות (בעיקר שנת 1929). סיור אחד שבו עניין זה בא לידי ביטוי והרחבה הוא סיור שנערך בכ"ו בטבת תר"ץ סביב חומות ירושלים (ראו בנספח א). בסיור זה נפצעו שתי תלמידות ומורה מכלי רכב שפגע בהם. אחת התלמידות אושפזה לימים מספר, והמורה והתלמידה האחרת שוחררו לביתם לאחר חבישה מקומית. בהמשך התברר שהמורה, ששוחרר לביתו, סבל משבר בשכמו.

בשל מיעוט הדיווחים בעניין זה נראה שהסיורים עברו בשלום וללא נפגעים.

ז. מעורבות המורים בסיורים

המורים שיצאו לסיורים, לא היו בהכרח אנשי שטח או מורים שהתמקצעותם התאימה לנושא הסיור; ידוע לנו על סיור אחד בדרגש בוטני שערכה ג' חיקין בכ' בכסלו תר"ץ (ראו בנספח א). מעבר לכך אין לנו מידע ספציפי מי הדריך את הסיורים, ולמעשה סוגיה זו אינה עולה כלל בחומרים שנבדקו. אין לנו אלא להניח שעסקו בכך המורים שיצאו לסיור וסביר להניח שגם התכוננו לקראת מגוון הנושאים הקשורים במסלול. ב'סמינר מזרחי' למורים היה המצב שונה במעט מהמקובל, מכיוון ששם יצאו מורים מומחים לנושא ומרצים מן החוץ שולבו באתרים למיניהם.³⁷

ח. סיורים פדגוגיים וביקור במוזאונים

בכל שנה נערך לפחות סיור פדגוגי אחד ששילבו בו ביקור בבתי ספר, ובו היה הנושא העיקרי ענייני פדגוגיה וחינוך; על תוכנם של העניינים הפדגוגיים אין לנו פירוט. חלק מהביקורים היו בתל אביב. בראש חודש סיוון תרפ"ז (נספח א) נסעה גב' ברט עם תלמידותיה לתל אביב לכמה ימים כדי לצפות בבתי ספר. את שעות אחר הצהריים הן ניצלו לסיורים באזור, למקווה ישראל ולירקון. גם בו' בטבת תר"ץ התקיים סיור מעין זה. לעתים שולב בסיור ביקור במוזאון, כמו שנזכר שד"ר ברוור לקח את התלמידות למוזאון הפרה-היסטורי של הצרפתים בי"ז באייר תרפ"ד, או ביקור במוזאון החקלאי בי"ג בסיוון תרפ"ז.³⁸

37. בסמינר מזרחי לבנים יצאו מורים המקצועיים לגאוגרפיה (ברוור), לצומח (הראובני) ואחרים. על פי עדויות מ'ספר הזכרונות' במכללה למורים מזרחי, גם עירבו באתרים ארכאולוגיים חוקרים שעסקו במחקר באתרים ההם, וראו שמש, ראשית החינוך הרתי, עמ' 61 והערה 30.

38. מהכתובים לא ברור לאילו מוזאונים בדיוק הם הלכו, אך הם היו כנראה בסביבות ירושלים, כי לא צוין שאורגנה הסעה לשם כך. על מצב המוזאונים והאספנים בירושלים בימים ההם ראו שי, אספנים ואוספים. על תערוכת ממצאים פרה-היסטוריים שהייתה באכסניית נוטרדאם דה פרנס בירושלים וכנראה בה ביקרו ראו שי, מוזאון ואוסף, עמ' 122-125, 133.

ט. הציוד לסיור

עניין נוסף שראוי לציין הוא הציוד שהתלמידות לקחו אתן לטיול ואופן היציאה לטיול. מעיון בתמונות הטיולים לא נראה שלתלמידות היה ציוד מיוחד, כמו תרמילי מזון, ג'ריקנים של מים או תרמיל עזרה ראשונה. בתמונות התלמידות נראות תמיד בחצאיות ובשמלות ארוכות, ובדרך כלל בבגדים נאים. לעולם אין הן לובשות מכנסיים, כולן נעולות בנעליים, אין סנדלים או מגפיים (אם כי בדרך כלל מדובר בעונת החורף). רוב התלמידות חובשות כובעים מכל מיני סוגים, חלקם נראים מהודרים בהשוואה למקובל ביציאה לסיור כיום.

לבוש המורים תמיד מהודר, הם תמיד חבושים כובע ובדרך כלל הם לבושים חליפות ועניבות, כמקובל גם בימי הלימודים הרגילים במכללה.

סיכום

התמונה המתקבלת ממקורות המידע שבידינו היא שבשנותיו הראשונות של 'בית המדרש למורות מזרחי' היה עניין הסיורים חשוב ושימש חלק אינטגרלי מתכנית הלימודים. התלמידות והמורים יצאו לכל מיני פעילויות חוץ-כיתתיות הקשורות בענייני התיישבות, היכרות עם פרשיות מקראיות, היכרות עם עולם הטבע ועם הפעילות הציונית – פעילות שכללה גם נטיעות והכרת הסביבה. הסיורים נערכו למרות הקושי הביטחוני שהיה כרוך ביציאה לסיור ובתנאים בסיסיים, שכללו מסעות רגליים ניכרים, שהיו חלק מרציונל להכרת האזור הקרוב.

הסיורים שהוצגו כאן היו חלק מהתעוררות ציונית כללית בארץ ישראל ובמערכת החינוך בשנים ההן, התעוררות שהחלה לפני שנות העשרים והתעצמה בתקופה זו. בתהליך זה השתתפו מורים ואנשי חינוך שראו בכך חשיבות ציונית רבה. בכלל, חלקן של הנשים המארגנות והמעורבות בניהול הסיורים היה קטן בהשוואה לגברים, אך בעצם העיסוק בחינוך מעין זה לתלמידות היה שינוי של ממש מהמקובל.

בתחום הסיורים שסקרנו כאן עוד לא הייתה משנה סדורה; לא היו קורסים מוגדרים שעסקו בפדגוגיה של הדרכת סיורים כפי שמקובל כיום בתחום זה. אין ספק שהטיולים והיחס לסיורים הלימודיים המקובלים כיום במכללות האקדמיות להכשרת מורים בכלל, ובמקרה מבחן של 'מכללת אפרתה' שהצגנו במחקר זה בפרט, צמחו מתוך היזמות האישיות של מורים שראו חשיבות בהכרת הארץ ובאהבתה ככלי חינוכי-ערכי. לעתים בעקבות אירועים חריגים (פציעות ותאונות) שהיו מנת חלקם של המסיירים, התעוררו צורך ומודעות למיסוד תחום זה על ידי הרשויות המפקחות.

אף על פי שלא נאמר מפורשות בסיכומים של 'סמינר מזרחי לבנות', אין ספק שהפעילות הקשורה בסיור הייתה מגוונת ולוותה בחוויות מגוונות ובהתרוממות רוח. בימים ההם היו הסיורים והטיולים חלק מהמשנה החינוכית שראה המוסד לנגד עיניו בהכשרת התלמידות לקראת חינוכן כמורות וכגננות, כחלק מהתעוררות המפעל

הציוני הכללי, שראה חשיבות רבה בחיבור לתנ"ך ולארץ ישראל. הדברים אמורים בעניין מערכת החינוך בכלל והחינוך הציוני-דתני בפרט. עם התפתחות הסמינר, ובהמשך – המכללה, השתנו דפוסי הסיור בהתאם לרוח הזמן ולאופי המורים שהיו בעלי היזמה להוצאת הסיורים. אפשר לומר שהסיור לבש צורה ופשט צורה, אך המתכונת והעיקרון שיוצאים ללמוד ולחוות בשטח כל מיני עניינים נשארו ואף הלכו והתפתחו מאז נוסד הסמינר ועד לימינו, מהלך 90 שנות חינוך ויותר.

נספחים

א. סיורי שנות העשרים והשלושים מתוך יומן סיורי 'בית המדרש למורות מזרחי'

המידע על סיורי הסמינר הם מתוך 'ספר הזכרונות' (ניסן תרפ"ד-תרצ"ז) ו'ספר הספירות' (חורף תרפ"ז-חורף תרצ"ו). ספרים אלו הם מעין יומנים שנרשם בהם מידע על הסמינר וממנו אנו יכולים להציץ וללמוד מעט על הנעשה בתחום זה.³⁹ עיקרי הדברים שנדגיש כאן הם מ'ספר הזכרונות', והשלמותיהם מ'ספר הספירות'. כמו כן אפשר ללמוד על סיורים מתוך אלבום התמונות של הסמינר, שדוגמאות ממנו מובאות בנספח ב, בהמשך.

תרפ"ד (1923-1924)⁴⁰

י"ז באיר:

בקור התלמידות, בלויית הגב' ז'בוטינסקי והד"ר ברור, במוזיאום הפריהיסטורי של הצרפתים.⁴¹

כ"ג סיון:

נערך טיול לקבר רחל באוטומוביל ומשם ברגל לגילה,⁴² לביתר ומביתר ירושלימה ברכבת.⁴³ השתתפו התלמידות, המנהל, הד"ר ברור גברת שחר וגב' קופ.

39. ביומנים מתוארת הפעילות החינוכית הפורמלית והבלתי פורמלית במוסד. הם נכתבו בכתב יד ומשמשים הבסיס המקורי הכתוב היחיד למחקר זה. היומנים נכתבו מתוך הקפדה יתרה על כתיב מלא ועל שמות מקומות מדויקים. ב'ספר הספירות' מצוינים האירועים בכתיבה תמציתית ומספרית. הכותב הקפיד לציין תמיד את שמות המורים שהצטרפו לסיורים מתוך ציון תואריהם האקדמיים. הבאנו כאן את הדברים בדיוק כפי שנכתבו בספרים, ללא שינוי, כדי לשמור על ניחוח הימים ההם, והוספנו הרחבות שהובאו ב'ספר הזכרונות'. אם נדרש הסבר לכתוב, הבאנו אותו בהערות שוליים או בסוגריים מרובעים. ציון התאריכים במקור נעשה על פי הלוח העברי והוספתי את התיארוך על פי הלוח הלועזי לנוחות המעיינים. קו מדגיש תחת הטקסט נעשה כפי שמופיע במקור. אני מודה לד"ר מיכל בן יעקב, שריכזה את פרויקט 'שמונים שנה למכללת אפרתה' (תשס"ד, 2004) על שהעבירה לי נתונים ממקורות שונים, מחיפוש חומר בארכיונים ומראיונות שערכה עם בוגרות הסמינר, שהשלימו את ניתוח עניין הסיורים במכללה בראשית דרכה. שמש, ראשית החינוך הרתי, השתמש בספרים אלו כשכתב עבודה על יג שנותיה הראשונות של בית המדרש למורים מזרחי (תרפ"א-תרצ"ג).

40. בשנת תרפ"ד שכן הסמינר בשכונת רוחמה (מקור ברוך), ובסוף אותה שנה עבר למשכנו החדש ברחוב עמוס בשכונת כרם אברהם.

41. ראו הערה 38.

42. כנראה לסביבות בית ג'אלה, הסמוכה לקבר רחל, ומשם דרך נחל גילה לעבר ביתר.

43. בביתר הייתה תחנת רכבת פעילה בעת ההיא.

תרפ"ה (1924-1925)

י"ז בשבט:

בתהלוכת בית הספר ל"בית הכרם" שנערכה אתמול ט"ז בשבט, השתתפנו בית מדרשנו תחת הנהלת המורים הגברת ברט והד"ר חיות, אחת התלמידות נשאה את הדגל, שנעשה לשם תהלוכה זו מתוצרת חקלאית.⁴⁴

כ"ו בשבט:

אתמול, ביום כ"ה בשבט, ערכו תלמידות בית המדרש, ביחד עם המורים, טיול לקרית ענבים. השתתפו מן המורים: המנהל הד"ר ליברמן והגברת ברט וגם המורה די בר [...]. מן התלמידות השתתפו בטיול שלושים ושלוש.

זמן החורף שנת תרפ"ו (1925-1926)

י"ז חשוון:

תלמידותינו השתתפו בטיול לתערוכת היריד של המזרח הקרוב בת"א. השתתפו כ-50 תלמידה. הזמנו בתור אורחים לביהמ"ד למורות בת"א. בנות המוסד הנ"ל הסבירו פנים לתלמידותינו הטיול והביקור בתערוכה עלו יפה.

כ"ג בשבט:

תלמידות כתה ב'⁴⁵ בקרו היום בלוויית מר ברנשתין בתערוכה האומנותית במגדל דוד.

זמן החורף שנת תרפ"ז (1926-1927)

כ"ז מרחשוון:

נערך טיול לעין-פרא,⁴⁶ מן המורים השתתפו: הד"ר שור, הג' הלה, הג' שנור, ה' חיות, ה' מלצר. מספר התלמידות שהשתתפו בטיול הנהו 52. לשם הלכו ברגל ובחזרה נסעו. האויר היה נעים מאוד והטיול עלה יפה.

44. ב'ספר הזכרונות' מובא גם שלקראת סיור זה הוקם ועד ט"ו בשבט על ידי הסתדרות המורים. נציג הסמינר, ד"ר חיות, השתתף בו. הודות לו וליזמה של הגב' ברט שהדגל ייעשה מ'קרק', הצליחה התהלוכה באופן יוצא מהכלל.

45. ציון שזהו טיול של כיתה ב'; בראשית ימי הסמינר החלו התלמידות ללמוד בסמינר לאחר שמונה שנות לימוד יסודי. כיתה א' של הסמינר היא בעצם כיתה ט' של היום. תלמידות השנה הראשונה היו בנות 14-15 שנים. עד ראשית שנות השלושים היה הסמינר ארבע שנתי; משנות השלושים נהיה חמש שנתי ומשנות החמישים נעשה שש-שנתי. באמצע שנות השישים הופרדו לימודי התיכון, ובבית המדרש נשארו רק שתי שנות לימוד, בעיקר לימוד פדגוגיה. בתקופה שאנחנו עוסקים בה מדובר בסמינר למורות שהגיל הממוצע בו נמוך, ולימודי הסמינר כוללים גם הכשרה תיכונית.

46. עין פרא הוא עין פארה – עין פרת בנחל פרת (קלט).

כ"א בטבת

נערך טיול אל המקומות: מלכה⁴⁷ – עין כרם⁴⁸ – קסטל⁴⁹ – מוצא⁵⁰. הלכו ברגל גם לשם וגם בחזרה. השתתפו כ-50 תלמידות. מן המורים השתתפו: הג' ברט, הג' הילה, הג' ברלין, הא' חיות, וה' מלצר. הטיול עלה יפה אע"פ שהאוויר לא היה די קבוע ולעיתים ירד גשם קל.

ט"ו בשבט:

לא היו לימודים, התהלכה המסורתית של בתי הספר לא היתה, מפני מזג האויר.

י"ז שבט:

היתה תהלוכה של כל בתי הספר אל השכונה החדשה, קריית משה.⁵¹ ממורנו השתתפו כל המורים וכל התלמידות. התהלכה המסורתית של כל בית הספר אל השכונה החדשה "קריית משה".

כ"ט אדר א':

למדו רק 2 שעות ואחר כך – מכיוון שמזג האוויר היה יפה מאוד ערכו טיול קטן לעין רוגל.⁵² השתתפו המורים: הג' ברט, הד"ר שור, ה' בן יחזקאל, הג' הילה, הד"ר יואל וה' מלצר.

י"א אדר ב':

נערך טיול ליריחו. השתתפו 55 תלמידות, מן המורים: הגב' ברט, הג' הילה, הג' ברלין, הד"ר שור, הא' חיות, הד"ר יואל, ה' מלצר. נסעו באוטומובילים עד בית המרוח הערבי

47. מלכה – הכוונה למלחה בנחל רפאים. בימים ההם זה היה כפר ערבי בינוני שהיו בו 290 בתים ו-1,500 תושבים לערך. על הכפר ועל תושביו ראו וילנאי, אריאל, טור 4394. נתונים דומים עולים מהמפקד שנערך בשנת 1931, ראו קרק ואורן-נורדהיים, ירושלים וסביבותיה, עמ' 247.

48. עד לימי מלחמת השחרור הייתה עין כרם יישוב כפרי, שבו היה רוב מוסלמי, מיעוט נוצרי ויהודים אחדים. כולם יחד מנו כ-2,500 תושבים (על פי וילנאי, אריאל, טור 5744); קרק ואורן-נורדהיים, ירושלים וסביבותיה, עמ' 247.

49. הקסטל בעת ההיא היה כפר ערבי קטן, שבו ישבו כ-60 תושבים שעבדו בחקלאות ובמחצבות האבן בסמוך (על פי וילנאי, אריאל, טור 6698); קרק ואורן נורדהיים, תשנ"ה, עמ' 248.

50. כיום אנחנו מכירים את מוצא עלית, עם שרידי בית הארחה ארוה – והם הוקמו בשנות השלושים. בסיוור הנזכר מדובר במוצא תחתית, שכללה מבנים מספר ובית כנסת בסמוך למעיין. על האזור בימים ההם ראו קרק ואורן-נורדהיים, ירושלים וסביבותיה, עמ' 431-439.

51. ט"ו בשבט היה יום מיוחד בשכונת קריית משה: בט"ו בשבט תרפ"ד החל את עבודתו הוועד הזמני של השכונה, ובט"ו בשבט תרפ"ז נערכו חגיגות חנוכת השכונה, נטיעות וקריאת שמות לרחובות (רודיק וכהן-ברזובסקי, קריית משה, עמ' 213). במסגרת זו הגיע הסמינר לסיוור ולנטיעות במקום.

52. סיוור זה נערך, כנראה ללא תכנון מוקדם, לאזור הקדרון וגיאי בן הינום, ששם נמצא עין רוגל.

"חאן אל אחמר"⁵³ משם הלכו ברגל אל ואדי אל קלט, עד המנזר הנמצא שם,⁵⁴ אח"כ שבו אל האוטומובילים ונסעו לים המלח. אצל ים המלח התעכבו כשתי שעות משם נסעו לירדן וליריחו. האויר היה נעים והטיול עלה יפה מאוד. כולם היו במצב רוח טוב שרו ורקדו. גם הנסיעה בחזרה, כליל ירח היתה נעימה מאוד. ב 9 בערב שבו לירושלים.⁵⁵

י"ז אייר:

נערך טיול ללפתה⁵⁶ – מוצא – דילב⁵⁷ מן המורים השתתפו: הג' ברט, ה' ד"ר יואל, הג' הלה, הג' שנור, וה' מלצר. מן התלמידות 45. יצאו ב 6 בבוקר, הלכו לשם ובחזרה ברגל. במוצא נחו קצת והלכו לדילב שם נחו כשתי שעות, הוציאו את הפתקאות "מתיבת השאלות" ושוחחו על השאלות השונות שנמצאו שם.⁵⁸ ב 7 בערב שבו הביתה.

ר"ח סיון:

הג' ברט נסעה עם תלמידות כתיב ג' לתל אביב, לבקר שם בבתי ספר.⁵⁹

י"ג בסיון:

תלמידות כתיב ב' הלכו בלויית ה' ד"ר יואל, אל המוזיאום החקלאי.

-
53. חאן אל אחמר נמצא באזור מעלה אדומים – בסביבות מישור אדומים של היום. יש בו שרידי מנזר מהתקופה הביזנטית. זהו אתר היסטורי מעניין שנראה שהיה בו בית מרוח.
 54. כנראה מדובר במנזר סנט ג'ורג'. באלבום התמונות של המכללה יש שתי תמונות שנראות בהן תלמידות המכללה מסיירות בסביבתו.
 55. ב'ספר הספירות' היה אזכור מצומצם של הסיוור; פירוט הסיוור מעניין מאחר שהוא מראה תמונה של דרך הוצאת הסיוורים לאזורים מרוחקים יותר, המשלבים נסיעה וקטעי הליכה.
 56. ליפתא, במבואות ירושלים, הייתה על פי המפקד של שנות השלושים כפר ובו 400 בתים, שבהם התגוררו כ-1,800 תושבים, על פי וילנאי, אריאל, טור 4074; קרק ואורן-נורדהיים, ירושלים וסביבותיה, עמ' 247.
 57. דילב – קריית ענבים בראשית דרכה – נקראה כך בשל עץ דולב שהיה בסביבה. בימים שבהם יצא הסיוור היה הקיבוץ בן שש שנים, שכן הוא נוסד בניסן תר"פ (1920).
 58. לא ברור אילו שאלות הכילה 'תיבת השאלות', אולם מעניין שאת ברור השאלות שנשאלו במכללה הוחלט לעשות דווקא במהלך הסיוור.
 59. סיוור זה לבית הספר תלפיות נמשך שבוע, ומקצת התלמידות התארחו אצל מכרים או אצל תלמידות בית הספר. אותו יום הוקדש להכרת בית הספר, ואחר הצהריים היו התלמידות יוצאות לכל מיני פעילויות, גם לסיוורים: "אחה"צ היו מתאספות התלמידות עם הג' ברט על שפת הים התרחצו ושוחחו על רשמי היום. פעמיים סודרו טיולים משאחה"צ עד הערב. פעם למקווה ישראל, בלויית 3 מורים מביה"ס 'תחכמוני' ופעם הלכו ברגל, ג"כ בלויית 3 מורים, לירקון ושטו בסירות עד 'שבע תחנות' ובחזרה. שני הטיולים היו נעימים מאוד" (תיאור הביקור ב'ספר הזכרונות' בכ" בסיוון).

כ"ג סיון:

תלמידות כתה ד' הלכו בלויית ה' ד"ר יואל, ה' חיות והג' שנור אל המצפה החדשה לראות את החפירות.⁶⁰

זמן החורף שנת תרפ"ח (1927-1928)⁶¹

ג' טבת:

לזכר מנדלי במלאות 10 שנים למותו, ערך בית ספרנו טיול להר הצופים.⁶² השתתפו כל המורים וכל התלמידות. שם הרצה ה' מלצר הרצאה מקיפה על מנדלי. הרצו גם שתי תלמידות [...] התלמידה בת-חורין קראה מתוך האוטוביוגרפיה של מנדלי. אח"כ למדו שעה אחת תחת כיפת השמים, כל מורה בכתתו ובשעה 4 אחה"צ שבו דרך כפר הרוסים⁶³ הביתה.

ט"ו שבט:

היתה תהלוכה של כל בתי הספר לבית-הכרם.⁶⁴ ממוסדנו השתתפו כל המורים וכל התלמידות.

י"ט אדר:

התלמידות ביקרו בלויית המורים את התערוכה של אמני ארץ ישראל במגדל דוד.

כ"ב אדר:

נערכו 2 טיולים – קבוצה אחת של 33 תלמידות נסעה לחברון וקבוצה שניה של 32 תלמידות הלכה לביתר. מן המורים נסעו לחברון הג' חייקין והד"ר שור, לביתר הלכו: הגב' ברט ה' חיות וה' מלצר.

ו' ניסן:

באו רק מספר קטן של תלמידות ולכן לא למדו אלא הלכו לטיול בסביבות ירושלים.

60. מצפה – על פי תיאור המסלול המובא בשנת תרפ"ט, ששם נזכר המצפה בסמיכות לכפר עברי ולגבעון, נראה לי שמדובר בבני סמואל, שיש הרוצים לזהות אותו עם מצפה המקראית.

61. בראשית תרפ"ח עבר המוסד לרחוב מוסררה.

62. בימים ההם שכנו בהר הצופים מבני אוניברסיטה העברית שהייתה בראשית דרכה (נחנכה בשנת 1925), והיה בו בעיקר נוף למדבר במזרח בהשוואה לארץ הנושבת במערב.

63. כנראה מגרש הרוסים.

64. שכונת בית הכרם נוסדה בשנת תרפ"ג (1923).

כ"ה אייר:

תלמידות כתה ג' נסעו לתל אביב כדי לבקר שם בבתי ספר. מן המורים נסעו: הגב' ברט, ה' מלצר וד"ר סימון.

י"ח סיון:

תלמידות כתה ד' ערכו טיול למוצא. השתתפו 19 תלמידות. מן המורים השתתפו: הג' חייקין, והמ' חיות.

כ"ט תמוז:

הכתות א', ב', ג' ערכו טיול להר הצופים. יצאו ב 6 בבוקר ושבו ב 5 אחה"צ. מן המורים השתתפו: הג' חייקין, ה' מלצר, ד"ר סימון, ד"ר שור.

זמן החורף שנת תרפ"ט (1928-1929)

א' כסלו:

נערך טיול לכפר עברי⁶⁵ – גבעון – מצפה⁶⁶. יצאו ב 9 בבוקר ושבו ב 8:30 בערב השתתפו 86 תלמידות. מן המורים השתתפו: הג' ברט, הג' הלה, הג' חייקין, הא' אוננא, ד"ר סימון, ד"ר שור.

ל' כסלו:

נערך טיול קטן מסביב לחומה. השתתפו 90 תלמידות. מן המורים השתתפו הג' ברט והא' מלצר.

כ"א טבת:

נערך טיול לבית לחם וסביבותיה; ברכות שלמה. יצאו מכאן ב 7:30 בבוקר ושבו ב 6:30 בערב. השתתפו 90 תלמידות [...] הלכו ברגל גם לשם וגם בחזרה.

י"ז שבט: התהלוכה של כל בתי הספר ל"בית וגן"⁶⁷.

65. כפר עברי הוא היישוב נווה יעקב, שנוסד מצפון לירושלים. אבן הפינה ליישוב הונחה בתמוז תרפ"ד, והמתיישבים הראשונים נכנסו לבתיהם בימי בין המצרים של שנת תרפ"ה (1925). הסויר נערך למקום בהיות היישוב, שכלל משפחות יחידות, בן ארבע שנים.

66. מצפה היא נבי סמואל, ראו הערה 60.

67. שכונת בית וגן, אחת השכונות המערביות בעיר, נוסדה בשנת תרפ"א (1921) והייתה בימים ההם שכונה של בתים וגנים מרווחים.

י"ז שבט:

היתה התהלכה של בתי הספר ל"בית וגן".

א' אדר א':

נערך טיול לכפר עברי – עין-פרא. השתתפו 90 תלמידות [...] נסעו באוטו לכפר עברי, אח"כ הלכו דרך חימסה⁶⁸ לעין-פרא, שם נחו וגם שוחחו על ארגון הסתדרות נוער דתית. שבו ברגל דרך ענתות הביתה והגיעו לירושלים ב 8 בערב.

כ"ט אדר ב':

התלמידות ואחדים מן המורים נסעו לתערוכה לתל-אביב.⁶⁹ משם נסענו אל הירקון ל"שבע הטחנות"⁷⁰ ובקרו גם בפתח-תקוה.

זמן החורף תר"ץ (1929-1930)⁷¹

כ' כסלו:

הג' חיקין הלכה עם כ' ג' לטיול בוטני בסביבות ירושלים.

ו' טבת

תלמידות כתה ד' נסעו בלויית הג' הלה לתל אביב כדי לבקר שם בבתי ספר.

כ"ו בטבת:

כל הכתות הלכו לטיול מסביב החומה בלויית המורים: הג' ד"ר ריכמן, הג' חיקין, מר מלצר ומר ד"ר שור.

בדרך ע"י בית המטבחים, פגע אוטו בד"ר שור ובשתי תלמידות עליזה זברסקי וחיה סברנסקי. ד"ר שור וזברסקי נפצעו פצעים קלים ואחרי שחבשו אותם ב"הדסה"

68. השם חימסה שבמקור הוא שיבוש של השם חיזמא, הכפר שכיום נמצא ממזרח לשכונת פסגת זאב (שכונת פסגת זאב נוסדה בשנת תשמ"ד, 1984), ודרכו יורדים לכיוון עין פארה, המעיין המערבי שבנחל פרת.

69. לא ברור מתוך הכתובים כאילו תערוכה מדובר.

70. 'שבע הטחנות' – טחנת קמח השוכנת לרגלי תל-גריסה, בתחום פארק הירקון של היום. טחנה זו פעלה עד שנת 1936, ומאז נהרסה חלקית וכוסתה בסחף. יש תכניות לחשוף את המקום ולהפוך אותו לאתר ביקור מסודר. על האזור בעבר וכיום ראו איילון, אגן הירקון.

71. בשנת לימודים זו למדו ברחוב סט' פאול, לאחר שעברו לשם בח' בסיון תרפ"ט. הירידה במספר הסיורים בשנה זו נבעה כנראה מהמאורעות שהתרחשו באב-אלול ובחוסר הביטחון שהורגש בשל המאורעות. עיקר המאורעות היו במהלך חודשי הקיץ, והאירוע החמור ביותר היה בשבת, י"ח באב תרפ"ט (24 באוגוסט 1929), ולכן סיורי תרפ"ט ברובם נערכו כמתוכנן בעוד סיורי תר"ץ התקיימו בצמצום, עד שהישוב והאווירה חזרו ונרגעו. עדות לבעיית הסיורים בעת ההיא עולה מדברי ברור בספרי הלימוד משנות השלושים.

שבו לביתם. סברנסקי נפצעה פצעים קשים יותר ותצטרך לשכב איזה זמן ב"הרסה" אבל מצבה אינו מעורר דאגה.⁷²

כ"ז שבט:

היתה תהלוכה של בתי הספר לרחביה.

אחרי גמר סדר השתילה ברחביה, כבדו את בית ספרנו בשתילת עצים בשכונה החדשה "המרכז המסחרי".⁷³

כ"ו אדר:

הכתות ג וד' ערכו טיול למושבות יהודה. נסעו מכאן באוטו ב 6 בבוקר ושבו ביום החמישי ב 7 בערב ברכבת. מכתה ג' נסעו 17 תלמידות, מכתה ד' 19. מן המורים השתתפו: הג' הלה, הג' חיקין, ומר מלצר.

חורף תרצ"א (1930-1931)

כ"ב טבת:

תלמידות כתה ד' נסעו בלויית הג' הלה לתל אביב, כדי לבקר שם בבתי ספר.

כ"ד טבת:

נערך טיול ליריחו ולים המלח. השתתפו 94 תלמידות מכל הכיתות מלבד כתה ד' הנמצאת בתל אביב [...] יצאו ב 8 בוקר ושבו ב 7 בערב.

י"ז אייר:

נערך טיול של כתה ג' לתל אביב ומושבות יהודה. השתתפו 25 תלמידות [...] יצאו ביום השני אחה"צ ברכבת לתל אביב, משם נסעו ביום שלישי בבוקר להרצליה, אח"כ הלכו ברגל לרעננה,⁷⁴ כפר סבא,⁷⁵ מגדיאל,⁷⁶ רמתים,⁷⁷ שבע הטחנות, פתח תקוה, לנו

72. בכ"ט טבת נכתב דיווח על מצב הפצועים מהספור: "התלמידה עליזה זברסקי נרפאה כבר ומבקרת שוב את ביה"ס. מצבה של סברנסקי הוטב בהרבה. מכל מקום ד"ר שור נתגלה שבר בשכמו. הוא אינו מלמד במשך כל הזמן". סיור זה, כך נראה, היה נקודת מפנה מבחינת יוזמי הספורים: עד כה היו הספורים בידי המורים ומזמן זה והלאה נכנסו מנהלי מערכת החינוך ומפקחיה להובילם (ראו גרטל, דרך הטבע, עמ' 219-221). גרטל מציין שהספור התקיים בשבת, 25 בינואר 1930, שהוא כ"ה בטבת תר"ץ, אך כמובן הנתון שגוי, מכיוון שסמינר מזרחי לא טייל בשבת אלא למחרתו.

73. כנראה מדובר בסביבת המרכז המסחרי החדש שנבנה סמוך לתקופה באזור ממילא.

74. בימים ההם הייתה רעננה מושבה צעירה בת שבע שנים (נוסדה בשנת 1922).

75. כפר סבא הייתה בעת ההיא מושבת הדרים משגשגת אשר נוסדה בשלישית לאחר מאורעות 1921.

76. מגדיאל – מושבה בתחום המועצה הוד השרון, נוסדה בתרפ"ד, ובימי הספור המדובר הייתה כבת שבע שנים.

77. רמתים – מושב שנוסד בתמוז תרפ"ה, וכיום שוכן בתחום הוד השרון, מדרום לכפר סבא.

בפתח תקוה ובבוקר נסעו לראשון לציון, רחובות, גבעת ברנר.⁷⁸ ב 7 בערב שבו לתל אביב ומשם ב 9 בערב לירושלים.⁷⁹

ר"ח תמוז:

נערך טיול של הכתות א', ב', ג' מסביב לחומות ירושלים [...].

חורף תרצ"ב (1931-1932)

ו' כסלו:

נערך טיול של כל הכיתות.⁸⁰

ט"ו אדר א':

נערך טיול של הכתות א', ב', ג'. השתתפו בערך 30 תלמידות [...] יצאו ב 8:30 בבוקר ושבו ב 8:30 בערב. הלכו ברגל לענתות – עין-פרא – כפר עברי, מכפר עברי שבו באוטו לירושלים.

א' אדר ב':

נערך טיול של הכתות ד' ה' השתתפו תלמידות. מן המורים השתתפו הג' ד"ר ברלין ומר אוננא. יצאו ביום שלישי ב 6:45 בבוקר באוטו לעטרות, משם הלכו ברגל לגבעון – בית חורון עליון – בית חורון תחתון – בן שמן, לנו בכך שמן וביום רביעי הלכו ללוד. מלוד נסעו לרמלה ומשם הלכו לנענה.⁸¹ מנענה שבו ברכבת לירושלים.

י"א אייר:

תלמידות כתה ד' נסעו לתל-אביב כדי לבקר שם בבתי ספר. מן המורים נסעו הגב' חיקין ומר מלצר.

78. גבעת ברנר – בימי הסיור שם היה המקום קיבוץ צעיר בן שנתיים (הוקם בשנת 1928).

79. מאזכור של סיור זה ב'ספר הזכרונות' אנו למדים על סיור של שלושה ימים שנערך לאזור מישור החוף, וכן על שילוב נסיעה ברכבת מירושלים לכיוון תל אביב. לצערנו אין פירוט הנוגע לתכנים, ואין מידע על סידורי הלינה וענייני הכלכלה שהיו בסיור זה.

80. לא צוין להיכן נערך הסיור ומי השתתף בו.

81. נענה – הוא נעאנה, כפר ערבי ששכן חמישה קילומטרים מדרום לרמלה. תושביו נטשו אותו במלחמת השחרור (ועל שמו קיבוץ נען של היום). בסמוך לכפר הייתה תחנת רכבת על מסילת הברזל ירושלים-יפו, שם עלו התלמידות על הרכבת לירושלים.

חורף תרצ"ג (1932-1933)

ג' אדר:

נערך טיול של כחה ה' בהנהלתו של מר אוננא. השתתפו 17 תלמידות בקרית ענבים, הר טוב, מערת התאומים, כפר אוריה, חולדה, נחל שורק.⁸²

ו' ניסן:

נערך טיול של כתות ג' וד' למושבות יהודה והשומרון. השתתפו 16 תלמידות [...]. יצאו ביום ראשון בבוקר ושבו ביום שלישי בבוקר.⁸³

י תמוז:

כחה א' הלכה לטיול לעין פרא, בלויית הא' אוננא.

חורף תרצ"ד (1933-1934)⁸⁴

ו' ניסן:

טיול של כחה א' וב' למצפה – קוביבא⁸⁵ – מוצא. השתתפו 24 תלמידות [...].

ט"ז אייר:

הכתות א' וב' נסעו לתל אביב לתערוכה ובקרו גם במושבות: הרצליה, רעננה, מגדיאל, פתח תקוה, מקוה ישראל. הכתות נסעו בלויית הגב' שנור וא' אורדנג.

חורף תרצ"ה (1934-1935)

ד' כסלו:

טיול של כחה ה בלויית הד"ר ברור.

חורף תרצ"ז (1936-1937)⁸⁶

לא צוינו סיורים שנערכו בשנה ההיא.

82. מהלך הסיור המדויק אינו ברור ואם נעשה ברגל או בשילוב רכב.

83. אין פירוט בנוגע ליישובים שבהם ביקרו.

84. משנה זו הסיכומים ב'ספר הזכרונות' נעשים מצומצמים מאוד.

85. הכפר קוביבא – ארבעה ק"מ ממערב לנבי סמואל.

86. הסמינר עבר לרחוב החבשים.

איור 1: כריכת אלבום
הצילומים של מכללת
אפרתה

ב. תמונות מסיורים מתוך אלבום הצילומים של ארכיון מכללת אפרתה

באלבום הסמינר ששרד במשרדי 'מכללת אפרתה' נשארו מעט תמונות מראשית ימי הסמינר שאפשר לדלות מהן עוד מידע על הסיורים. התמונות סודרו באלבום צנוע, והוצמדו להן כתוביות שציינו מידע על הסיור. הכתוביות דהו עם השנים ונאלצנו לשחזר את הדברים על פי היומן ובעזרת היכולת לזהות את האתרים עצמם. בחלק מהתמונות הצלחנו לזהות ובאחרות לא הצלחנו; נביא כאן כמה נתונים מעניינים העולים מאלבום התמונות.

איור 2: סיור על הירקון
מקור: אמ"א, אלבום צילומים ס-20.

1. סיור לתל אביב ולירקון "שבע הטחנות" – תרפ"ט

בסיור הנזכר ביומן, שנערך בכ"ט באדר ב' תרפ"ט, נסעו תלמידות הסמינר לתל אביב ולאחר מכן לירקון. שלא כמו כיום, בעבר היה הירקון נהר שהשיטו בו סירות והייתה בו זרימה שופעת. בזרימת המים הופעלו טחנות לטחינת גרגירי חיטה. סביבה זו הייתה מקום מועדף לסיורים כאחד מנחלי האיתן של ארץ ישראל, ומשום כך הגיעו אליה גם תלמידות הסמינר כחלק מסיורן לסביבת תל אביב.

איור 3: סיור לקברי נחל קדרון סמוך לירושלים
מקור: אמ"א, אלבום צילומים, ס-14

2. סיור לקברי נחל קדרון בסמוך לירושלים – לא ברור באיזו שנה הסיור שנערך לנחל קדרון היה בוודאי חלק מהסיורים שנערכו בסביבות ירושלים ליום אחד, כפי שהזכרנו למעלה. בתמונה נראות תלמידות הסמינר עם מורים מספר בסמוך לקברים המפורסמים שנחצבו בנחל בימי בית המקדש השני. כאן נראות התלמידות בסמוך לקבר המפורסם של משפחת הכהונים לבני חזיר.⁸⁷ קבוצה גדולה

⁸⁷. אזור נחל קדרון היה מקום שהרבו לבקר בו לאורך היסטוריה היהודית בשל המסורות הקשורות למקום ובשל קרבתו למקום המקדש ולתחיית המתים העתידית. על האתר הספציפי הנראה בתמונה ראו קלונר וזיסו, עיר קלונר וזיסו, עיר הקברים, עמ' 143-145.

של תלמידות עומדת בסמוך לעמודים החצובים בסלע שמעליה נמצאת הכתובת המזכירה את המשפחה הנ"ל; חלק אחר עומד לרגלי המצוק, במקום ששימש לקבורה בתקופות מאוחרות יותר.⁸⁸ ביוצאים נראים ארבעה מורים. עונת הסיור הייתה החורף, אפשר להסיק זאת על סמך לבוש התלמידות.

איור 4: תהלוכה לקריית משה לכבוד טו בשבט, תרפ"ז
מקור: אמ"א, אלבום צילומים, ס-9

3. סיור לקריית משה – תרפ"ז

כחלק מהפעילות בשבוע ט"ו בשבט נערך סיור לשכונות החדשות בעיר. בתמונה זו אפשר לראות את תלמידות הסמינר כשהן נושאות את נס הסמינר שעליו כתוב: 'בית מדרש למורות מזרחי'. הן צולמו כנראה בשכונה עצמה. בכניסה לשכונה היה כנראה מעין שער לקבלת הצועדים, ועליו אפשר לראות את המילים 'ברוכים הבאים'. משני צדי הברכה נכתב שם השכונה, ואפשר להבחין בשמאל השלט במילה 'משה', שהיא חלק משם השכונה. לפי הלבוש הארוך של המשתתפים נראה כי הסיור נערך בחורף.

88. קלובר וזיסו, עיר הקברים, עמ' 143-145.

איור 5: סיור לנחת פרת, תרפ"ז
מקור: אמ"א, אלבום צילומים, ס-40

4. סיור לנחל פרת (קלט) – תרפ"ז

באלבום נמצאו תמונות מספר שצולמו בנחל פרת. על פי הנזכר ב'ספר הזכרונות', זהו הסיור שיצא בי"א באדר א' תרפ"ז. סיור זה התחיל מכיוון מעלה אדומים של היום לכיוון עין קלט ומנזר סנט ג'ורג', ושם צולם חלק אחר של התמונות. באחת התמונות אפשר לראות את התלמידות טובלות רגליים במי הנחל בסביבות עין קלט, המאופיין בקניון צר, הנראה גם הוא באחת מהתמונות. לחוויה של הליכה במדבר בצפון יהודה יצאו רבים מבתי הספר במשך השנים, וכן עשו גם תלמידות הסמינר בראשית דרכו.

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

- אומן, יוסף בן מתתיהו ל' אומן (תרגום והקדמה), יוסף בן מתתיהו, תולדות מלחמת היהודים ברומאים, ירושלים תש"ע.
- אחימאיר ובאר, והיו עיניך רואות את מוריך: תשעים שנה להסתדרות המורים, תרס"ג-תשנ"ב (1909-1992), תל אביב 1994.
- איזנשטרט, החברה הישראלית איזנשטיין אוצר דינים איילון, אגן הירקון אלבויס-דרור, החינוך העברי א אלבויס-דרור, החינוך העברי ב אלון, מדבר יהודה אליצור, שמות מקומות אלמוג, הצבר בוגרשוב, ידיעת ארץ ישראל בן אריה, ארץ בראי עברה בן יהודה, גלילאו בן יהודה, הגימנסיה הרצליה בן יהודה, מיתוס מצדה N. Ben-Yehuda, *The Masada Myth: Collective Memory and Mythmaking in Israel*, Madison 1995.
- אחימאיר וח' באר, והיו עיניך רואות את מוריך: תשעים שנה להסתדרות המורים, תרס"ג-תשנ"ב (1909-1992), תל אביב 1994.
- ש"נ איזנשטרט, החברה הישראלית: רקע, התפתחות ובעיות, ירושלים תשל"ג.
- י"ד איזנשטיין, אוצר דינים ומנהגים, תל אביב תרע"ז.
- א' איילון, "הארכיאולוגיה וההיסטוריה של אגן הירקון", בתוך: ד' פרגמנט (עורך), הירקון, רמת גן תשנ"ה, עמ' 24-31.
- ר' אלבויס-דרור, החינוך העברי בארץ ישראל, כרך א: 1854-1914, ירושלים תשמ"ו.
- ר' אלבויס-דרור, החינוך העברי בארץ ישראל, כרך ב: 1914-1920, ירושלים תש"ן.
- ע' אלון, "מה היה מדבר יהודה עבורנו?", בתוך: מ' נאור (עורך), ים המלח ומדבר יהודה 1900-1967 (סדרת עידן 14), ירושלים תש"ן, עמ' 270-275.
- י' אליצור, שמות מקומות קדומים בארץ ישראל, השתמרותם וגלגוליהם, ירושלים תשע"ב.
- ע' אלמוג, הצבר - דיוקן, תל אביב תשנ"ז.
- ח' בוגרשוב, "ידיעת ארץ ישראל על פי המקורות העבריים", החינוך א שנה ד (תרפ"ד), עמ' 12-13.
- י' בן אריה, ארץ בראי עברה: מחקרים בגיאוגרפיה היסטורית של ארץ ישראל (בעריכת ר' אהרונסון וח' לבסקי), ירושלים תשס"א.
- נ' בן יהודה, "מצדה בין מיתוס למציאות", גלילאו 12 (1995), עמ' 33-38.
- ב' בן יהודה, סיפורה של הגימנסיה 'הרצליה', תל אביב תשל"ל.

- בן יוסף, ידיעת הארץ
 ט' בן יוסף, ידיעת הארץ כתחום חינוכי בתרבות הציונית, לאור התפתחותו ב"אפיק העממי" בשנים 1921-1973, עבודת דוקטור, תל אביב 2003.
- בן יעקב, חינוך ציוני-דתי
 מ' בן יעקב, "ראשיתו של חינוך ציוני-דתי לבנות בארץ ישראל", בתוך: ש' רו (עורך), מאה שנות חינוך ציוני דתי, ירושלים תשס"ז, עמ' 65-74.
- בן ישראל, רעיון הטיול
 א' בן ישראל, "רעיון הטיול והתפתחותו", בתוך א' פלד (עורך), יובל למערכת החינוך בישראל, ירושלים 1999, עמ' 269-282.
- בן ישראל, הטיול
 ט' בן ישראל, "הטיול כמרכיב של תרבות הגוף בחינוך העברי, 1887-1937", דור לדור כז (תשס"ו), עמ' 39-45.
- בנבנישתי ובנבנישתי, פנס הקסם
 ד' בנבנישתי ומ' בנבנישתי, פנס הקסם: מסעות בארץ ישראל של פעם, ירושלים 1994.
- בר-גל, הסיור
 י' בר-גל, "הסיור הגיאוגרפי והפעלתו – ניסוי ומסקנות", הלכה למעשה בתכנון לימודים 5 (תשמ"ז), עמ' 89-95.
- בר-גל, מולדת וגיאוגרפיה
 י' בר-גל, מולדת וגיאוגרפיה במאה שנות חינוך ציוני, תל אביב תשנ"ג.
- בר-גל, מי שחלם
 י' בר-גל, מי שחלם: נתן שלם ויומניו, תל אביב תשס"ג.
- בר-גל, החינוך הממלכתי דתי
 ז' גרוס, "החינוך הממלכתי דתי בין השתלבות להתבדלות", בתוך: ל' רוזנברג-פרידמן וי"ש רקנטי (עורכים), זהות החמ"ד: מאה שנים לחינוך הציוני-דתי, ירושלים תשע"א, עמ' 33-48.
- גרטל, הטיול הבית ספרי
 ג' גרטל, הטיול הבית ספרי ומשמעויותיו בעיני מחנכים ותלמידים בשנים 1920-1980, עבודת דוקטור, תל אביב 2002.
- גרטל, דרך הטבע
 ג' גרטל, דרך הטבע: הפדגוגיה הטבעית והטיול החינוכי, בני ברק תש"ע.
- דרור, כלים שלובים
 י' דרור, כלים שלובים בחינוך הלאומי: הסיפור הציוני, ירושלים תשס"ח.
- הראובני, טבע ונוף
 נ' הראובני, טבע ונוף במורשת ישראל, גבעתיים 1980.
- וייס, אוולינה דה רוטשילד
 מ' וייס, "חינוך בעידן של הקולוניאליזם: בית הספר לבנות ע"ש אוולינה דה רוטשילד בירושלים 1923-1948", דור לדור מד (תשע"ג), עמ' 351-379.
- וילנאי, אריאל
 ז' וילנאי, אריאל: אנציקלופדיה לידיעת ארץ ישראל, תל אביב תשל"ח.

וילנאי, הטיול	ז' וילנאי, הטיול וערכו החינוכי, ירושלים תשי"ג.
וילנאי, שמות יישובינו	ז' וילנאי, שמות יישובינו, תל אביב 1955.
זיו, ראשוני המעפילים	ז' זיו, "לכבוש את מצדה, ראשוני המעפילים אל ההר", קתדרה 90 (תשנ"ט), עמ' 115-144.
זעירא, מיתוס הל"ה	מ' זעירא, "ראשית צמיחתו של מיתוס הל"ה", יהדות זמננו 10 (תשנ"ו), עמ' 41-71.
זרובבל, המדבר	ז' זרובבל, "המדבר כמרחב מיתי וכאתר זיכרון בתרבות העברית", בתוך: מ' אידל וא' גרינוולד (עורכים), המיתוס ביהדות, ירושלים תשס"ד, עמ' 223-236.
כץ, קביעת שמות היישובים	ז' כץ, "ועדת השמות של הקק"ל וקביעת שמות היישובים היהודיים בתקופת המנדט", עיונים בתקומת ישראל 9 (1999), עמ' 280-315.
כץ, לעצור את הדחפור	ז' כץ, לעצור את הדחפור, ירושלים תשס"ד.
מזור, התפיסה השבטית	ל' מזור, "בין מקרא לציונות. התפיסה השבטית של המרחב המשתקפת בשמות יישובים מהעשור הראשון למדינה", קתדרה 110 (תשס"ד), עמ' 101-122.
נאור, ארץ ישראל השלמה	א' נאור, ארץ ישראל השלמה: אמונה ומדיניות, חיפה ולוד תשס"א.
נועם, נס פך השמן	ו' נועם, "נס פך השמן: האומנם מקור לבירור יחסם של חז"ל לחשמונאים?", ציון סז [ד] (תשס"ב), עמ' 381-400.
נשר, אנציקלופדיה חינוכית	ז' נשר, אנציקלופדיה חינוכית, ירושלים תשי"ט.
עגנון, אסתרליין יקירתי	ש"י עגנון, אסתרליין יקירתי, ירושלים-תל אביב תשמ"ג.
פז, מצדה	ר' פז, "מצדה – הלכה, מיתוס ומסר", מעליות יא (תשנ"א), עמ' 232-269.
קלוגר וזיסו, עיר הקברים	ע' קלוגר וב' זיסו, עיר הקברים של ירושלים בימי הבית השני, ירושלים תשס"ג.
קרק ואורן-נורדהיים, ירושלים וסביבותיה	ר' קרק ומ' אורן-נורדהיים, ירושלים וסביבותיה: רבעים, שכונות וכפרים 1800-1948, ירושלים תשנ"ה.
רודיק וכהן-ברזובסקי, קרית משה	ז' רודיק ונ' כהן-ברזובסקי, קרית משה, ירושלים תשס"ח.
רוזנברג-פרידמן, האולפנא הראשונה	ל' רוזנברג-פרידמן, "האולפנא הראשונה של בני עקיבא בתקופת היישוב", דור לדור כד (תשס"ד), עמ' 69-90.

- רוזנברג-פרידמן, נשים ומגדר
 רז, הגימנסיה
- ל' רוזנברג-פרידמן, מהפכניות בעל כורחן: נשים ומגדר
 בציונות הדתית בתקופת היישוב, ירושלים תשס"ה.
 ג' רז (עורך), ימי הגימנסיה, הגימנסיה העברית 'הרצליה'
 1905-1959, תל אביב תשע"ג.
- רוזנסון וי' שפנייר, הבניית זיכרון והתחייבות בהר
 הבניית זיכרון המכבים
 רוזנסון וי' שפנייר, ההתיישבות בהר
 רוזנסון וי' שפנייר, הנצחת הל"ה
 רשף ודרור, החינוך העברי
 שגב, ימי הכלניות
- י' רוזנסון וי' שפנייר, "מרחב מודיעין – הבניית זיכרון
 המכבים", מחקרי יהודה ושומרון כא (תשע"ב), עמ' 207-225.
 י' רוזנסון וי' שפנייר, "כרתו ברית את סלעי ההרים של
 ירושלים: הערות על ההיבט התרבותי של ההתיישבות בהר",
 מחקרי יהודה ושומרון כד (תשע"ה), עמ' 165-189.
 י' רוזנסון וי' שפנייר, "בנתיב הענות הולכת הפדות: הנצחת
 הל"ה בנתיב הל"ה", קתדרה 162 (תשע"ז), עמ' 119-150.
 ש' רשף וי' דרור, החינוך העברי בימי הבית הלאומי
 1919-1948, ירושלים 1999.
 ת' שגב, ימי הכלניות: ארץ ישראל בתקופת המנדט, ירושלים
 1999.
- ד' שחר, מגמותיה ותפקודיה של הוראת ההיסטוריה
 הלאומית בחינוך העברי בארץ ישראל 1882-1918, עבודת
 דוקטור, ירושלים תשס"א.
- ד' שחר, דע מאין באת... הוראת ההיסטוריה הלאומית
 בחינוך העברי בארץ ישראל 1882-1918, רחובות 2003.
 ע' שי, "אספנים ואוספים של עתיקות בירושלים וכיפו
 בשלהי התקופה העות'מאנית", מחקרי יהודה ושומרון יז
 (תשס"ח), עמ' 181-194.
- ע' שי, מוזאון ואוסף בארץ ישראל בשלהי התקופה
 העות'מאנית, ירושלים תשע"ד.
- מ' שילה, "חינוך נערות כאמצעי לעיצוב אישה חדשה
 וחברה חדשה: המקרה של בית הספר אולינה דה-רוטשילד,
 1854-1914", בתוך: מ' שילה, ר' קרק וג' חזן רוקם (עורכות),
 העבריות החדשות, ירושלים תשס"ב, עמ' 229-247.
- ד' שמש, ראשית החינוך הדתי הלאומי בארץ ישראל בראי
 בית המדרש למורים 'מזרחי', עבודת מוסמך, ירושלים תשמ"ז
 [= ד' שמש, בית מדרש למורים מזרחי, מסד לחינוך הדתי
 הלאומי, ירושלים תשנ"א].
- א' שפירא, חרב היונה: הציונות והכוח 1881-1948, תל
 אביב תשנ"ב.

- שפנייר, הסיור המקראי
שפנייר, הסיור והטיול
שפנייר, ארץ ישראל
שפנייר ורוזנסון,
חיים בצל התנ"ך
- י' שפנייר, "הסיור המקראי", בתוך: י' רוזנסון וצ' עוקשי (עורכים), דרך אפרתה ט-י (תשס"א), עמ' 89-101.
י' שפנייר, "הסיור והטיול הלימודי כלי עזר להכשרת מורים", סיכום הכנס הבינלאומי להכשרת מורים, תשס"ב, <http://www.achva.ac.il/>
י' שפנייר, "ארץ ישראל, נופה ומורשתה, בסיור בשדה – ציוני דרך", בתוך י' שפנייר וי' רוזנסון (עורכים), מקורות על מקומות, מורשת ישראל בשדה, ירושלים תשס"ג, עמ' 11-28.
י' שפנייר וי' רוזנסון, "חיים בצל התנ"ך בכפר העברי נווה יעקב ובעטרות שבחבל בנימין", במעבה ההר ה (תשע"ו), עמ' 231-245.

